



Phaselis Merkezi Kule

The Central Tower at Phaselis

Murat TAŞKIRAN

 <https://orcid.org/0000-0002-5537-6457>



The entire contents of this journal, *Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies*, is open to users and it is an 'open access' journal. Users are able to read the full texts, to download, to copy, print and distribute without obtaining the permission of the editor and author(s). However, all references to the articles published in the e-journal *Phaselis* are to indicate through reference the source of the citation from this journal.

Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies is a peer-reviewed journal and the articles which have had their peer reviewing process completed will be published on the web-site (journal.phaselis.org) in the year of the journal's issue (e.g. Issue IV: January-December 2018). At the end of December 2018 the year's issue is completed and Issue V: January-December 2019 will begin.

Responsibility for the articles published in this journal remains with the authors.



This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

Citation M. Taşkiran, "Phaselis Merkezi Kule". *Phaselis* VII (2021) 7-19.
<http://dx.doi.org/10.18367/Pha.21002>

Received Date: 14.01.2021 | Acceptance Date: 09.02.2021
Online Publication Date: 12.02.2021

Editing Phaselis Research Project
www.phaselis.org



Geliş Tarihi: 14.01.2021
Kabul Tarihi: 09.02.2021
Yayın Tarihi: 12.02.2021

PHASELIS

VII (2021) 7-19
DOI: 10.18367/Pha.21002
journal.phaselis.org

Phaselis Merkezi Kule

The Central Tower at Phaselis


Murat TAŞKIRAN*

Öz: Phaselis antik kenti, günümüzde Antalya ili Kemer ilçesinin Tekirova Mahallesi'nde, antik dönemde ise Pamphylia Körfezi'nin batı sahilinde önemli deniz rotaları üzerinde konumlanmaktadır. Kent özellikle Demir Çağı'yla birlikte ticaret ve yük gemilerinin yanaşmasına elverişli, korunaklı üç limanı, lagünü ve mendirekleriyle önemli bir kıyı yerleşmesi olarak ön plana çıkmaktadır. Phaselis'in, Akropolis ile Kuzey Yerleşim arasında doğudan batıya doğru uzanan üç alçak tepe üzerinde yak. 10 hektarlık bir alanda yayılan kent merkezi, ana kenti besleyen ve limanlara ticaret malzemeleri tedarik eden geniş territoryumu ve yoğun bir ticaret rotası üzerinde yer almasıyla Pamphylia Körfezi'nde her zaman ön planda olduğu söylenebilir. Böyle geniş topraklara hükmeden etkin bir kentin ciddi bir savunma ağına sahip olması beklenir. Ancak kent savunmasına dair bildiklerimiz bugüne kadar oldukça kısıtlı olmuş, hatta bu derece ticaret potansiyeli yüksek bir liman kentinin savunma yapıları yeterince belirlenememiştir. Bu çalışmada, 2019 yılından itibaren sürdürülen "Phaselis Savunma Sistemi Projesi" kapsamında olan ve "Merkezi Kule" olarak adlandırılan yapı ele alınmaktadır. Yerleşmenin merkezinde Güney Limana hâkim bir noktada konumlanan Merkezi Kule tüm yönleriyle araştırılmış ve kent ile bölge savunması içindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Pamphylia, Likya, Phaselis, Savunma Sistemi, Liman

Abstract: The ancient city of Phaselis was located on important sea routes on the western littoral of Pamphylian Gulf; today the site lies within the Tekirova town of Kemer district in Antalya province. As of the Iron Age, the city stands out as an important coastal settlement with its three well-sheltered ports, breakwaters and lagoon, allowing anchoring of merchantmen. The city centre stretching across an area of about 10 hectares over three low hills between the Acropolis and the north settlement, its vast territory supplying the city and its ports and its location on a busy trade route all suggest that Phaselis had a considerable defence system. However, information on the defence system of the city has been limited and even the defensive structures of a city with such high trade capacity have not been satisfactorily documented. The present study deals with the structure called the Central Tower covered within the Phaselis Defence System Project that started in 2019. The Central Tower situated in the city centre dominating over the Southern Harbour has been investigated in detail and its place within the city's and region's defence has been endeavoured to be identified.

Keywords: Pamphylia, Lykia, Phaselis, Fortification, Harbour

* Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kınıklı Kampüsü, Denizli, e-posta: mtaskiran@pau.edu.tr |  <https://orcid.org/0000-0002-5537-6457>

Giriş

Phaselis antik kenti günümüzde Antalya ili Kemer ilçesinin Tekirova Mahallesi'nde, antik dönemde ise Pamphylia Körfezi'nin batı sahilinde önemli deniz rotaları üzerinde konumlanmaktadır¹. Kent territoryumunun arkeolojik, epigrafik ve tarihi coğrafi veriler ışığında belirlenen sınırları; Kuzeyde Gökdere Vadisi'ne ulaşmakta, güneyde Üç Adalar'dan Tahtalı Dağı istikametine de çekilecek bir hat doğrultusunda devam etmekte, batıda ise Çandır Vadisi boyunca uzanmaktadır². Oldukça geniş bir territoryuma sahip olduğu anlaşılan kentin konumundan dolayı denizcilik tarihinde birçok olayda adı geçmektedir³. Phaselis özellikle Demir Çağ'ıyla birlikte ticaret ve yük gemilerinin yavaşmasına elverişli, korunaklı üç limanı⁴, lagünü ve mendirekleriyle yüksek *emtia* hacmine sahip zengin bir *emporion* olarak dikkatleri üzerine çekmektedir⁵. Kent tarihinin belirleyici unsurları olan limanlar, Arkaik Dönem'den Geç Antikçağ'a kadar tarihlenmektedir⁶. Kentin yoğun ticaret faaliyetleri darp ettiği sikkelerden, taşınmaz kültür varlıklarına, seramolojiden epigrafik belgelere ve arkeolojik materyal kalıntılarında anlaşılmaktadır⁷. Öyle ki, Pers Kralı Kyros'un MÖ 547 yılında Sardeis'le birlikte tüm Anadolu'yu ele geçirmesinin ardından Pers egemenliği altına giren Phaselis'in bu dönemde de gümüş sikkelerini basmaya devam etmesi⁸ ve MÖ 469 yılında Kimon tarafından kurulan Delos-Attika Deniz Birliği'ne dahil edilmiş⁹ olması, kentin Arkaik ve Klasik dönemdeki önemini gözler önüne sermektedir. Hellenistik Dönem'de Phaselis'in de içinde olduğu Likya limanlarının önemini koruyup ciddi bir potansiyele sahip oldukları ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu potansiyelin arttığı anlaşılmaktadır¹⁰. Strabon, Likya sahilinin engebeli ve geçilmesi zor bir yapıda olmasına rağmen son derece iyi donatılmış limanlara sahip olduğunu bildirmektedir¹¹. Phaselis kent sikkeleri üzerinde savaş gemilerinin betimlenmiş olması¹², kentin askeri gemilerinin bulunduğunu göstermektedir.

Kilikya, Pamphylia ve Likya bölgelerinden oluşan Anadolu'nun güney kıyıları MÖ II. ve I. yüzyılda

¹ Gelidonya ve Uluburun batıklarının bulunmasıyla birlikte Bronz Çağ'ın sonlarına doğru Likya sahili boyunca işlek bir denizciliğin varlığı belgelemektedir. Bk. Arslan *et al.* 2018, 2.

² Arslan *et al.* 2013, 224,

³ Tüner-Önen 2012a, 206 v.d.; Tüner-Önen 2012b, 479 v.d.; Aslan – Baybo 2015, 2-4; Aslan 2016, 31.

⁴ Daha önceki çalışmalarda "Kuzey Limanı" olarak isimlendirilen "Kuzey Demirleme Alanı" Kentin kuzeyinde ve yak. 350 x 450 m ölçülerinde olup doğal koy bir koy şeklindedir. Burası kentin yak. 250 m kuzeyinde, denize doğru çıkıntı yapan burundan başlayan ve bu burnun yak. 300 m güneydoğusunda bulunan küçük bir ada oluşumuna kadar uzanan bölgedir. Bk. Schläger – Schäfer 1971, 560; Schäfer *et al.* 1981, 59; Aslan – Baybo 2015, 1 v.d. Merkezi (Kent) Limanı, güneyde kent akropolis'inin bulunduğu yarımada, kuzeyde kent surunun da bulunduğu kuzey demirleme alanı ile sınırlanan doğal bir koyda yer almaktadır. Merkezi limanın girişi doğu yöndedir. Liman mendireği doğuda alanı kapatmış ve kapalı bir liman yani "*limen kleistos*" oluşturmuştur. Bk. Aslan 2016, 32 v.d. Doğal konumu ve yapay mendirek alanı ile oldukça korunaklı hale gelen güney liman kent akropolisin güneybatısında, körfezin doğu kısmında yer almaktadır. Güney limanın kent ticaretinin önemli bir bölümünü teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Schäfer *et al.* 1981, 50; Aslan 2018, 4 v.d.

⁵ Arslan – Tüner Önen 2016, 300.

⁶ Tüner-Önen 2012a, 205 v.d.; Tüner-Önen 2012b, 479 v.d.; Aslan – Baybo 2015, 2-4.

⁷ Arslan 2018, 16.

⁸ Tüner-Önen 2012b, 480.

⁹ Plut. *Kim.* 12, 3 vd.; Diod. XI 60, 4 v.d.; Tüner-Önen 2012b, 480.

¹⁰ Aleksandria'dan gelen tahıl Patara ve Andriake gibi önemli limanlardaki *granarium*'larda geçici olarak depolanmaktaydı. Bk. Zimmermann 1992b, 223, 225; Foss 1994, 14, 25. Likya'dan ihraç edilen sünger, sandal, sedir ve erguvan renkli salyangozlar (*Purpureai Chelidoniae*) gibi ticari malların bu dönemlerde yoğun bir şekilde deniz ticaretinde yerini aldıkları görülmektedir. Bölgede kaliteli sedirlerin yetiştiğinden bahsedilmektedir. Bkz. Plin. *Nat.* XII. 132, XIII. 52-53, XVI, ayrıca bk. Jameson 1973, 288; Zimmermann 1992a, 201.

¹¹ Str. *Geog.* XIV. 3.2; "1700 stadia uzunluğunda olan bu kıyı şeridi oldukça dağlıktır ve zor geçit verir; ama sık bir biçimde iyi limanlarla donatılmış ve nezih bir halk tarafından iskân edilmiştir" şeklinde ifade etmektedir.

¹² Tüner-Önen 2008, 57, 63 ve 97.

devam eden korsan faaliyetleri yüzünden huzursuz bir dönem geçirmiştir¹³. MÖ I. yüzyılın ilk çeyreğinde Akdeniz bir korsan yuvası haline gelmiştir. Phaselis de gönüllü/zorunlu? Korsanlarla iş birliği yapan kentlerden biri olarak görülmektedir¹⁴. MÖ 77 yılında korsanlığı bitirmek için bölgeye gelen Romalı Komutan Publius Servilius Vatia tarafından cezalandırılmış olan kent, topraklarının bir kısmını *ager publicus* olarak kaybetmiştir¹⁵. Bu dönemlerde, Kilikya ve Pamphylia'nın liman kentlerinden pek çoğu korsanlarla iş birliği yaparken Likya'da Phaselis, Olympos ve Korykos dışında hiçbir kent korsanlarla iş birliği yapmamış, Akdeniz ticaretinde önemli bir paya sahip Likya Bölgesi kentleri ticaret hacmini korumak ve limanlarının güvenliği sağlamak için birtakım savuma önlemleri almıştır¹⁶. MS III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, *Pax Romana*'nın yüzyıllardır düşmanlıkların önüne geçen başarı öyküsünün ortadan kalkmasından sonra, Isauria ve barbar akınları ile deniz korsanları kenti yeniden tehdit etmeye başlamışlardır. Kentte bu dönemde belirgin bir gerileme yaşandığı anlaşılmaktadır¹⁷.

Akropolis ile kuzey yerleşim arasında doğudan batıya doğru uzanan üç alçak tepe üzerinde yak. 10 hektarlık bir alan üzerine yayılan kent merkezi, ana kenti besleyen ve limanlara ticaret malzemeleri tedarik eden geniş territoryumu ve yoğun bir ticaret rotası üzerinde yer almasıyla Pamphylia Körfezi'nde her zaman ön planda olduğu anlaşılan kentin¹⁸ ciddi bir savunma ağına sahip olması beklenir. Ancak kent savunmasına dair bildiklerimiz bugüne dek son derece kısıtlı olup ticaret potansiyeli oldukça yüksek bu liman kentinin savunma yapıları yeterince belirlenmemiştir. Buna rağmen hem antik kaynaklar hem de son zamanlarda yapılan çalışmalarda, kent tahkimatına yönelik bilgiler ortaya konulmaktadır. Plutarkhos'tan Phaselis'in daha MÖ V. yüzyılda tahkimatlı bir kent olduğu öğrenilmektedir¹⁹. Phaselis'in kuzey komşuları olan Marmaralılar'ın (Mnara), Phaselisliler'in kırsal alanına saldırdıklarını ve kent için ciddi sorun teşkil ettikleri antik kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hatta kaynaklardan Büyük İskender'in kente geldiği dönemde Phaselislerin bu konu hakkında kendinden yardım istediklerini öğrenmekteyiz. Arrianus bu konuyu "*az sonra Phaselis'e gelen İskender, onlarla birlikte, Pisidyalıların birçok kez Phaselislilerin ürünlerini yağmaladıkları, bu barbarlar tarafından kurulmuş çok güçlü kalelerini ele geçirdi*" şeklinde ifade etmektedir²⁰. Diodoros, burayı fethetmeye gelen Büyük İskender'e karşı koyan halkın Makedon kralına teslim olmamak için kendilerini, eşlerini ve çocuklarını ateşe verdiğini; kuşatmadan sağ kalanların ise, dağlara kaçtığını yazmaktadır²¹.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarla, kentin belli başlı yerlerinde görülen savunma duvarlarının klasik formda, muhtemelen kentin kuruluşunun hemen ardından inşa edildiği varsayılmaktadır. Zira I. Ptolemaios'un kuşatması sırasında zarar gören eski kent suru, MÖ 309 yılından sonraki 10 yıllık süre içinde çağın yeni stiline göre yeniden inşa edilmiştir²². Akropolis üzerinde mevcutta görülen sur kalıntılarının bu döneme ait olduğu düşünülmektedir. Akropolis'in güneyinde yükselen kent suru güney körfezi kıyısı boyunca güney kent kapısına kadar devam etmektedir. Kuzey körfezin

¹³ Bryce 1986, 5; Frei 1993, 87 v.d.

¹⁴ Arslan – Tüner-Önen 2016, 302.

¹⁵ Phaselis'in topraklarının *ager publicus* ilan edilmesi hakkında bk. Cic. *Leg. Agr.* II 50. Konuya ilişkin olarak ayrıca bk. Arslan 2003, 91-118.

¹⁶ Tüner-Önen 2008, 10-12. Başta Olympos, Phaselis ve Attaleia gibi bölgenin önemli liman kentleri olmak üzere, diğer birçok irili ufaklı kent de korsanlarla ve haydutlarla iş birliği içindeydi. Bunun için bk. Rauh 1993, 43 v.d.

¹⁷ Pamphylia ve Lykia'daki Isaurialı saldırılar için bk. Zosimos I 69; Lenski 1999, 440; Feld 2005, 119-137; Arslan – Tüner-Önen 2016, 302.

¹⁸ Arslan – Tüner-Önen 2016, 302.

¹⁹ Plut. *Kim.* 12.3 v.d.

²⁰ Arr. *Anab.* I 24, 5.

²¹ Diod. XVII 28,1

²² Schäfer 1981, 166 v.d.; Arslan – Tüner-Önen 2016, 314-315.

güney sahilinde görülen sur kalıntıları ise kent limanını dışarıdan çevrelemekte ve akropolisi kuzeyden tırmanarak devam etmektedir²³. Kentin kuzey yerleşimi üzerinde Hellenistik Dönem'e verilen görünürde birkaç tahkimat yapısı ve ana kentle bağlantı sağlayan kente giriş kapısı dikkat çekmektedir²⁴. Kent terrioryumunda ise kule-çiftlik yerleşimleri ve bazı tahkimatlar ön plana çıkmakla birlikte²⁵ yoğun olmayan bir savunma sistemi ağı ilk etapta dikkati çekmektedir.

2019 yılında başlatılan ve tarih boyunca önemli bir ticaret rotası üzerinde yer alması ve geniş terrioryumu ile ön planda olduğu anlaşılan Phaselis'in savunma sistemini oluşturan tüm yapıları tespit ederek kentin savunma karakterini saptamak ve bölgedeki konumunu belirleyerek egemenlik alanında bulunan yerleşimlerin kent savunmasına katkısını araştırılmasının hedeflendiği "Phaselis Savunma Sistemi Projesi" kapsamındaki "Merkezi Kule" bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Merkezi Kule'de 2019 ve 2020 kazı sezonlarında çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir²⁶. Bu çalışmada, Merkezi Kule'nin mimari tanımlaması yapılarak, kent savunmasındaki konumu belirlenmeye çalışılmış ve benzer örneklerden hareketle çeşitli değerlendirilmeler yapılmıştır.

Merkezi Kule, Hellenistik Akropolis'in hemen güney yamacında, Dor Tapınağı'nın yak. 200-300 m kuzeybatısında ve Antalya-Kumluca karayolunun hemen altında, son olarak kentin içine doğru devam eden modern yolun ise yak. 200 m kuzeyinde konumlanmaktadır. Yapı, kuzeydoğu – güneybatı oryantasyonlu olup, Phaselis Güney Limanı'na hâkim bir noktada yer almaktadır. Başka bir ifadeyle, hem kentin içinden liman tarafından hem de kepezlerin olduğu üst kesimden ulaşılması mümkün bir vadi üzerine inşa edildiği söylenebilir (Fig. 1). Güney limanı tüm detaylarıyla gören bir noktada olması, Hellenistik Dönem'den başlamak üzere Bizans Dönemi içlerine kadar faaliyette olması ve kent içinde başka tekil yapılmış kule örneğinin bulunmamasından dolayı bu yapı "Merkezi Kule" olarak adlandırılmıştır.



Fig. 1. Merkezi Kulenin kent içindeki konumu

²³ Tüner-Önen 2008, 15.

²⁴ Arslan – Tüner-Önen 2016, 316.

²⁵ Phaselis hinterlandında, Tahtalı Dağı (Solyma) eteklerinde yer alan Gökgür alanında konumlanan ve Hellenistik Kule olarak adlandırılan tahkimli yerleşim için bk. Kizgut 2017, 205-206, fig. 12-14; Arslan 2018, 34-35. Phaselis-Tekirova arasında Alatepe'nin eteklerindeki tahkimat sistemi bulunmaktadır. Surun yer yer ufak kulelerle tahkim edildiği ve topografyaya uygun olarak tepeler arasında iki farkı yerde kapılar vasıtasıyla Tekirova ve Phaselis yönüne kontrollü geçiş imkânı sağladığı saptanmıştır. Bk. Arslan 2018, 21-22. Phaselis-Çöğmen Tepe Kuleli Çiftliği için bk. Arslan 2018, 25-28.

²⁶ Phaselis Savunma Sistemini çalışmamıza vesile olan ve her aşamada yardımlarını esirgemeyen Phaselis Kazı Başkanı Prof. Dr. Murat Arslan ve değerli kazı ekibine çok teşekkür ediyorum.

1. Mimari Özellikler: Malzeme, Plan ve Örgü Tekniği

Merkezi Kule arazi şekline uydurulmuş, inşası buna göre yön bulmuş ve ana kaya üzerine oturtulmuştur. Yapıda kullanılan malzeme traverten breşi'dir. Kentin birçok yapısında temel inşaat malzemesi olarak kullanılan traverten breşi, Jura yaşlı kireç taşlarının (Tekedağı formasyonu kireçtaşları) yamaç molozu olarak birikmiş yığılımlarından oluşmaktadır²⁷. Hemen üst kesimindeki Hellenistik Akropolis'in üzerinde yükseldiği kepezdeki doğal kayalık alanlardan taşların söküldüğü ve yerinde işlenerek yapının inşasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece kentte, arazi şekillerinin yapının inşası üzerinde doğrudan etkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır. İnşasında alt bölümlerde büyük ebatlı taşlar tercih edilmişken, genelde düzgün kesilmiş dört köşeli blokların kullanıldığı tespit edilmiştir. Merkezi Kule biri ana mekân olmak üzere toplam üç mekâna sahip olup, bölgede örneklerini bildiğimiz kompleks bir yapı örneğini teşkil etmektedir. Mekânlar arası geçişler kapılar vasıtası ile sağlanmaktadır. Tüm mekânların girişleri tek koridora açılmaktadır (Fig. 2-3). Aşağıda bu mekânlar alt başlıklar halinde verilecektir. Ayrıca Antalya-Kumluca yolunun yapımı sırasında bazı kayaların koparak düştüğü ve yapıya zarar verdiği görülmektedir. Yapının mevcut veriler ışığında, tek katlı inşa edildiği ve yalın bir mimariye sahip olduğu söylenebilir. Merkezi Kule'nin 3 boyutlu çizimleri hazırlanırken, bina renkleri, çatı ve pencere mimarisi ile ilgili olarak eldeki verilerin yeterli olmamasından dolayı, antik dönemdeki benzer yapılardan esinlenmiştir²⁸. Başka bir ifadeyle, mevcut kalıntılardan hareketle hazırlanan çizimler şu aşamada hipotetiktir (Fig.4).



Fig. 2. Yapının havadan görünümü

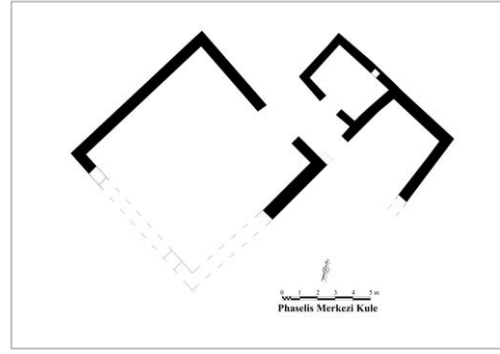


Fig. 3. Yapının mevcut planı

1.1 Ana Mekân

Ana mekân, kompleksin güneyinde olup arkada kalan iki yan odayı güneyde çevrelemektedir. Mekân içten 8,95 x 8,85 m ölçülerinde olup tam olarak kare planlıdır²⁹. Mekânın duvar kalınlığı 65 cm'dir. Ölçülebilen korunmuş yüksekliği içte 3,75 m iken dış tarafta 5 m'yi bulmaktadır. Ana mekânın kuzeydoğu ve güneybatı köşeleri sağlam olup kalan duvar bölümleri yıkılmıştır. Özellikle güney ve doğu duvarları zemin seviyesinden itibaren yıkılmış olup duvar blokları yamaca doğru akmıştır. Batı duvarı yakın bir tarihte içe doğru yıkılmıştır. Kuzey duvarı ise yer yer 2,20 m'ye kadar korunmuştur ve duvar hattı belli olmaktadır (Fig.3). Mekânın girişi arka kısımda iki yan müştemilatın olduğu yerdeki kapıdan sağlanmaktaydı. Bu kapının toplam genişliği 2,50 m olup korunmuş yüksekliği ise 2,70 m'dir. Mekânın güney cephesinde (ön) içte batı duvardan 87 cm doğuda, 85 cm genişliğinde ve korunmuş 2,50 m ölçülerinde bir adet pencere bulunmaktadır. Aynı pencerenin güney duvarını doğu yönünde de olduğu varsayılmaktadır. Ancak duvarın yıkılmasından dolayı detaylara ulaşılamamaktadır.

²⁷ Kentteki traverten breşi ocakları ve kullanıldığı yapılar için bk. Öner 2020.

²⁸ Çizimler konusunda yardımcı olan yüksek mimar Çiğdem Öner'e çok teşekkür ederiz.

²⁹ Ölçülerdeki 10 cm'lik fark duvarlardaki açılma veya kaymadan kaynaklanmaktadır.

Mekân *pseudo-isodomos* teknikte inşa edilmiş olup bu tekniği oluşturan dizimdeki blokların yükseklikleri yukarıya çıkıldıkça azalmaktadır. Bu durumun sebebinin yamaca yapılmış yapının duvar hacmini azaltmak ve mukavemetini artırmak olduğu söylenebilir. Bununla beraber, özellikle mekânın içteki zemin seviyesi hizasındaki taş sırasının *kiklopien* bloklarla inşa edilmiş olması dikkati çekmektedir (Fig.5-6). Duvar kesitlerine baktığımızda bir sıra enleme bir sıra boylama dizilmiş duvar örgüsü (*Header and Strecher, Binder und Läufer*) kullanıldığı tespit edilmiştir (Fig.7). Kullanılan bloklar dik açılı ve *rektogonal* olup, dört yüzü de işlenmiştir. Blok kenarları düz kesilmiş ve birleşme yerlerinde boşluk bırakılmamıştır. Duvarda yapımında kullanılan blokların ön yüzleri düz tıraşlanmış olup derz aralıkları da düz verilmiştir. Bununla beraber dış cephede, köşelerdeki bazı blokların bosajlı verildiği de görülmektedir. Ayrıca yapılan incelemeler neticesinde duvar yapımında harç ve başka bağlayıcı malzemelerin tercih edilmediği de anlaşılmaktadır.

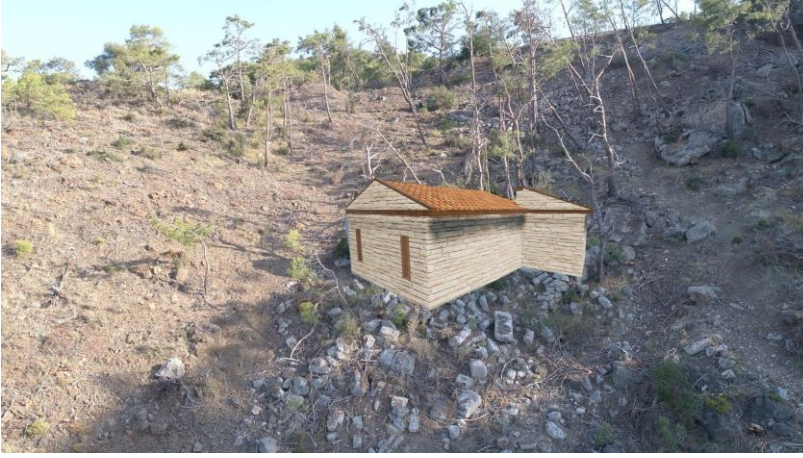


Fig. 4. Yapının kent içindeki konumu ve 3 boyutlu çizimi denemesi



Fig. 5. Ana Mekânın güneybatı köşesi, duvar detayı



Fig. 6. Ana Mekânın doğu duvarı detayı



Fig. 7. Ana Mekânın duvar kesiti detayı

Mekânın iç kesimi kum, taşçık ve seramik katkıli gri renkli kaba bir harçla sıvanmıştır. Harç kalınlığı yak. 2,50 cm olup mekânın iç kesimine bakan tüm duvar yüzeylerinde görülmektedir. Duvar yüzeyi ilk olarak ince bir harçla sıvanmış, üzerinde günlük kullanıma yönelik seramik parçaları (kumlu şamat katkıli) yerleştirilmiş; seramiklerin de üzeri alttaki sıvadan biraz daha kalın olan harçla yeniden sıvanmıştır. Sıvanın özellikleri ve seramiklerin tarihinden hareketle (Roma İmparatorluk)

ana mekânın geç antik çağda sıvandığı ve bu dönemde kullanılmaya devam edildiği açık bir şekilde ifade edilebilir (Fig. 8).

1.2 Mekân 1

Mekân 1, Ana Mekânın hemen kuzeyinde benzer biçimde kuzeydoğu – güneybatı oryantasyonlu konumlanmaktadır. Burası içten 2,40 x 3,55 m ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır (Fig.3). Traverten breşi malzemedan benzer biçimde *pseudo-isodomos* teknikte inşa edilen Mekân 1'in duvarları da taşçık ve kum katkılı kaba bir harç ile geç dönemde sıvanmıştır. Kuzey duvar ana kayadan yararlanarak inşa edilmiştir. Ana mekândan farklı olarak harcın altında seramik parçaları tercih edilmemiş ve harç yak. 1 cm kalınlığında bırakılmıştır. Mekânın dört duvarı da yer yer sağlam olup hatları tüm ayrıntılarıyla belli olmaktadır (Fig.9). Doğusunda bulunan Mekân 2 ile aynı duvarı kullanmaktadır. Mekân 1 ile Ana Mekân arasında 2,45 m mesafe bulunmaktadır. Bir tane girişi vardır ve güneyde yer almaktadır. Girişin genişliği 1,40 m ve korunan yüksekliği ise 1,45 m'dir. Lento bloğu yerinde *in situ* durmakla beraber yıkılma tehlikesi bulunmaktadır (Fig.10).

Mekânın kuzey duvarında, kuzeydoğu köşeden 1 m batıda, 40 cm genişliğinde, 60 cm yüksekliğinde ve 35 cm derinliğinde bir adet dikdörtgen planlı niş yer almaktadır (Fig. 11). Nişin içi önce duvarlardaki gibi kaba, devamında ise üzerine ince bir sıva çekilmek üzere iki kademeli sıvanmıştır. Sivanın toplam kalınlığı 2,50 cm'dir. Nişin ince sıvalı olması kült ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir. Yapının girişinin olduğu kuzey duvarında batı ile güney duvarlarının birleştiği tarafta lento bloğunun hemen üst seviyesinden başlayan yan yana yerleştirilmiş 14 x 14 cm ölçülerinde ve 12 cm derinliğinde iki tane hatıl yuvası bulunmaktadır.



Fig. 8. Ana Mekân duvarlarının içte sıvalı bölümü



Fig. 9. Mekân 1'in duvar detayı



Fig. 10. Mekân 1'in giriş bölümü, güneybatıdan



Fig. 11. Mekân 1'in duvarında bulunan dikdörtgen planlı niş

1.3 Mekân 2

Kuzeydoğu – güneybatı oryantasyonlu yerleştirilen Mekân 2, Merkezi Kule'nin doğu bölümünü oluşturmaktadır. Mekân 3,95 m x 5 m ölçüleriyle dikdörtgene yakın plandadır (Fig. 3). Mekânın girişi batıda olup girişin açıldığı alan, Ana Mekân ve Mekân 1'in girişlerinin açıldığı koridordur. Buranın genişliği 1,75 m olup Ana Mekân'ın kuzey duvarındaki izlerden ölçülebilen 2,35 m yüksekliktedir. Nitekim buradan düşen söve bloğu koridorda durmaktadır ve uzunluğu 2,35 m'dir. Benzer biçimde *pseudo-isodomos* örgü sistemine sahip olan mekânın kuzey duvarının inşasında yerel kayadan da faydalanılmıştır. Bununla beraber, muhtemelen vadi ağzında olmasından ötürü diğer mekânlara göre daha hacimli bloklarla inşa edildiği gözlemlenmektedir. Kuzey ile doğu duvarları belli bir yüksekliğe kadar korunmuştur fakat güney duvarı yıkılmış ve malzemesi vadi boyunca aşağıya akmıştır (Fig. 12).

2) Askeri Özellikler

Phaselis Merkezi Kule, Hellenistik Akropolis'in hemen güney yamacında ve Phaselis Güney Limanı'na hâkim bir noktada yer almaktadır (Fig. 13). Başka bir ifadeyle kentin içi hem liman tarafından hem de kepezlerin olduğu üst kesimden ulaşılması mümkün ama keskin stratejik bir vadi üzerine tekil olarak inşa edilmiştir. Yakın çevresinde kuleyle bağlantılı herhangi bir yapı görülmemektedir. Kent planındaki stratejik durumundan dolayı sürekli savunmada olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle yapısal özelliği, taarruz eden değil bilakis kendisine saldırıya karşılayacak biçimde sürekli savunmada kalan bir planlamayla oluşturulmuştur (Fig. 14).

Merkezi Kule'de yapılan incelemelerde, yapının askeri özelliklerini ortaya koyabilecek somut izlere ulaşılamamıştır. Birçok savunma kulesinde veya kule-çiftlikte takip edilen *epalksis/seyirdim* yeri görülmemektedir. Kule çevresinde bir savunma taktiği olarak kullanılabilir hende (*fossa*) ve siper gibi bir durumla karşılaşmamıştır. Yapının konumlandığı arazi ele alındığında kent savunmasında taktiksel bir özelliğinden bahsetmek çok mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla savunma veya mücadele için yapılmış bir kuleden öteye, kent savunmasının bir parçasını oluşturan bir gözetleme veya güvenlik kulesi özelliklerini yansıttığını söylemek daha doğru olacaktır. Nitekim kulenin duvar kalınlığının 60-70 cm aralığında olması bu düşünceyi desteklemektedir. Bu ölçüdeki bir yapının ağır silahlar veya herhangi bir saldırıya karşı koyacak dirence sahip olması beklenmemelidir. Böyle bir yapıda ağır silahların konuşlandırılması hem mekânların küçük olması hem de duvar kalınlıklarının az olmasından dolayı olası bir durum gibi görünmemektedir. Örneğin Latmos Herakleias'ında iç kalenin kulelerinde duvar kalınlığı 1,50 m, dış kulelerde ise 1,30 m'dir³⁰. Bu kulelerden birkaç tanesi güçlü silahlarla donatılmıştır³¹. Yine Syrakusa Eurialos Kalesi'nde örneğinde olduğu gibi, kuleler üzerlerine ağır mancınıklar yerleştirilmiş veya ağırlığı taşıyabilmeleri için dolgu inşa edilmişlerdir³². Phaselis örneğinde görev alan askerler/nöbetçiler kısa mesafede kullanılan mızrak (*lanciarus*) ve kılıcın (*pilum*) yanı sıra sopa, sapan ve taş baltalarla mevzi aldıkları ifade edilebilir. Dahası burada yaylı, daha küçük ve doğal olarak *gastraphetes*³³ gibi kısa menzili kısıtlı silahlar tercih edilmek zorundaydı. Yine tek kişi tarafından kullanılan *arbalet* ve *Tatar Yayı* gibi yaylı silahlar veya basit olarak ok atabilen yaylar tercih ediliyor olmalıydı³⁴.

Phaselis gibi geniş toprakları bulunan ve önemli bir deniz rotasında söz sahibi olan kentler, herhangi bir yerden gelebilecek tehlikeleri önceden haber alan ve zamanında kenti bilgilendiren

³⁰ Peschlow 1994, 158 ve 160.

³¹ Krischen 1922, 30; Marsden 1969, 152.

³² Nosssov-Delf 2009, 21; Akarca 1998, 145.

³³ Bu alet yayının karna yaslanmasıyla geriliyor ve atış ediliyordu. Bk. Marsden 1969, 6, Fig. 1.

³⁴ Marsden 1971, 21-22, 45-47, Fig. 3 v.d.

müfreze (*dekarkhia*)³⁵ veya iyi bir nöbetçi sistemine sahip olmalıdır. Öyle ki Phaselis zengin ticari limanlara, tarım, bahçecilik ve hayvancılık yapmaya elverişli teraslara ve sulama sistemine sahip, refah düzeyi konumuyla ön plana çıkmaktadır. Bu yüzden Geç Klasik Dönem'den itibaren bu zenginlikten pay almak isteyen Mnaralıların akınlarına maruz kalmıştır³⁶. Dahası, yüksek ticaret potansiyelli limanları ve hinterlandında geniş tarım alanları bulunan kentin geniş bir savunma ağına sahip olması beklenmelidir. Kırsal alanlardaki tarlalarının yakılmasını ve mahsulün zarar görmesini engellemek amacıyla ek önlemler alıp teyakkuzda beklemesi ve saldırı esnasında ne yapacağını da çok iyi bilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Phaselis Merkezi Kule'nin konumu ve yapısal özelliklerinden dolayı kent savunmasının önemli bir parçası olduğu söylenebilir.



Fig. 12. Mekân 2'nin doğu duvarı detayı



Fig. 13. Merkezi Kuleden Güney Limanı'nın görünümü



Fig. 14. Merkezi Kulenin 3 boyutlu çizim denemesi

3. Değerlendirme

Merkezi Kule kayalık bir alandan faydalanılarak inşa edilmiş ve inşasında ise çevredeki kepezlerden bloklar kesilip yerinde işlenerek kullanılmıştır (Fig. 2-3). Bu durum kulenin inşasının kısa bir sürede bitirilmesinde ve inşaat programı için daha az bütçe harcanmasında etkili olmuştur. Phaselis'in topoğrafik yapısına bağlı gelişen söz konusu şema benzer biçimde araziye bağımlı savunma sistemine sahip birçok yerleşmede karşımıza çıkmaktadır. Phrygia Bölgesi'ndeki Eumeneia bu konuda verilecek önemli yerleşim örneklerinin başında gelir. Hellenistik Dönem'de kayalık bir tepede kurulan kentin sur sistemi ve bu sistemde bulunan kuleler kayalık alan üzerinde

³⁵ Nicolle 2013, 23.

³⁶ Arslan 2018, 41-43.

yükselmektedir³⁷. Pamphylia Bölgesi'nin önemli kentlerinden Sillyon'da Hellenistik Dönem'e tarihlenen kulelerde benzer durum karşımıza çıkmaktadır³⁸. Kremna'da da durum aynıdır. Kentin batısında Hellenistik Dönem'de tesis edilen kulelerin yapımında, hem üzerinde yükseldikleri kayalık alanlardan kesilen bloklar kullanılmış hem de bazı yerlerde doğal kayalık alanlar kule planına dahil edilmiştir³⁹. Karia Bölgesi'nde savunma sistemleri araziye göre şekillenen Latmos Herakleiası⁴⁰ ve Alinda'daki⁴¹ kulelerde benzer durum izlenmektedir. Yapının inşasında traverten breşi blokların dışında herhangi bir duvar örgü malzemesinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Tıpkı duvarlarda olduğu üzere, özellikle kesitlerine baktığımızda harç, kenet, kısaç ve kum gibi malzemelerin olmaması duvarların basit ve kuru bir şekilde inşa edildiğini göstermektedir. Nitekim Hellenistik Dönem'de başta Anadolu olmak üzere, birçok bölgede kuru duvar örme tekniği kabul görmüştür⁴².

Antik dönemde kule planları kare, dikdörtgen, yuvarlak, yarım yuvarlak ya da çok köşeli olabildi⁴³. Öyle anlaşılıyor ki bir kulenin planı arazi şekilleri ve savunma anlayışına göre belirlenmekteydi. Phaselis Merkezi Kule'de belli bir plan tipi tarifi yapmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü yapı topoğrafya göre oturtulmuş, tek mekândan öteye koridorlu ve iki ek mekânli öznel/yerel bir plan modelini yansıtmaktadır (Fig. 4,14).

Yapıda görülen duvar tekniği *pseudo-isodomos* tarzda *rektogonal* duvarlar olarak tanımlanır. (Fig. 5-7, 9). *Pseudo-isodomos* teknik, Hellenistik ve Büyük İskender sonrası dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Hellenistik Dönem'in başlarından itibaren bu örgü tipinin yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır⁴⁴. Öyle ki, görülen örneklerin bir kısmı MÖ III ve II. yüzyılda; diğer büyük bir bölümü ise çağın sonlarında pek çok kentte ortaya çıkmaktadır⁴⁵. Bu konuda Likya Bölgesi'nden birçok örnek sıralanabilir. Tlos territoryumun kuzeydoğu bölgesinde, Tlos'a yak. 21 km uzaklıkta yer alan ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen Kastabara Akropol Kalesi giriş kuleleri *pseudo-isodomos* teknikte inşa edilmiştir⁴⁶. Myra'nın 11 km kuzeybatısında konumlanan kule aynı tarzı yansıtır. Ana kaya üzerinde iki katlı inşa edilen yapının Geç Hellenistik Döneme ait olduğu ortaya konmuştur⁴⁷. Yine aynı dönem içinde değerlendirilen Myra'nın arkasında yükselen kayalık tepe üzerinde, batıdan Myra'ya ve Akdeniz'e bakan noktada yer alan kule-çiftliğin örgü tekniği *pseudo-isodomos*'dur⁴⁸. Beymelek-İsion'daki korumalı çiftlik, teknik ve planlamada Hellenistik kulelere çok iyi bir örnek sunar. Bu yapı MÖ II. yüzyıla verilir ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde kullanımı devam eder⁴⁹. Ayrıca, Merkezi Kule'nin *rektogonal* blokların ön yüzleri ise, bazı noktalarda bosajlı yapılmış olsalar da genel olarak düz tıraşlanmıştır. Bu şema "işlenmiş, düzenlenmiş yüz" (Tooled Face) tanımlanmasına⁵⁰ veya "ince yonu dıştan derzsiz" önerisine uygun düşmektedir⁵¹.

Merkezi Kule, Phaselis'in egemenlik alanında bulunan benzer yapılarla karşılaştırılabilir. Böylece savunma yapılarında benzer ve veya farklı özellikler ortaya konulabilir. Phaselis hinterlandında,

³⁷ Sezgin – Taşkiran 2011, 65 -66, Res. 5, Çiz. 1.

³⁸ Taşkiran 2017, 163 v.d.

³⁹ Mitchell 2005, 47-50, Pl. 17-18, 188-193, Fig. 51, Pl. 103-106.

⁴⁰ Peschlow 1994, 156-160, Abb. 5, 7, 17.

⁴¹ Konecny – Ruggendorfer 2014, 417-722, Fig. 8-12.

⁴² McNicoll 1997, 11.

⁴³ Ph. Byz. *Poliercetika* I. 3-5; Akarca 1998, 141; Nossov-Delf 2009, 20-21.

⁴⁴ Scranton 1941, 98; Winter 1971, 69-91.

⁴⁵ Scranton 1941, 134.

⁴⁶ Çevik 2015, 262-4.

⁴⁷ Konecny 1997, 34 v.d.; Çevik 2015, 354.

⁴⁸ Konecny 1997, 19 v.d., Fig. 23-30; Çevik – Pédarros 2010, 243 v.d.

⁴⁹ McNicoll – Winikoff 1983, 311 v.d.; Çevik – Pédarros 2010, 243- 275 v.d.

⁵⁰ Scranton tarafından bu tip duvar tekniği, "Isodomoc Ashlar: Tooled Face," olarak ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Bk. Scranton 1941, 100, Fig. 18.

⁵¹ Taşkiran 2017, 169 vd.

Tahtalı Dağı (Solyma) eteklerinde yer alan Gökgür alanında konumlanan ve Hellenistik Kule olarak adlandırılan tahkimli yerleşim hem mimari özellikleriyle hem de konumu ve kullanım şekliyle Phaselis Merkezi Kule'ye benzemektedir. Üç katlı olduğu düşünülen kule, 5 m yükseklikte bosajlı çift sıra dikdörtgen bloklardan yapılmış 1,40 m genişliğe varan duvar örgüsüyle ayakta. Zaman içinde doğal aşınım, kaçak kazılar ve depremlerden zarar gören 6,80 m'ye x 6,50 m (içten içe) ölçülerindeki yapının durumu görülmeye değer bir spektrum içermektedir. Öyle ki, hâkim konumu ile Akdeniz'i panoramik olarak çok uzaklara kadar kuşbakışı gözetlemektedir⁵². Yine Phaselis'in hinterlandında, Tahtalı Dağı (Solyma) eteklerindeki Kirsecik Mevkii'nde konumlanan ve literatürde Güneydoğu Yerleşim olarak bilinen yerde bulunan kule birçok açıdan "Merkezi Kule" ile karşılaştırılabilir. Burası da anakaya üzerine konumlandırılmış ve düzgün kesilmiş iri bloklarla örülmüştür⁵³. Ancak Roma İmparatorluk Dönemi öncesinde inşa edilip MS II.-VI yüzyıllar arasında kullanılmaya devam edilen bu yapının⁵⁴ blokların düz yüzeylerinin çerçevesi verilmesi, duvarlardaki çift cidarlı uygulama, iri bloklarla düzensiz bir şema çizen duvar tekniği bakımından Merkezi Kule'den yapım tekniği bakımında farklılık göstermektedir.

Sonuç

Bir ana mekân ve iki müştemilattan oluşan kompleks biçimli Merkezi Kule, Güney Liman'a hâkim bir noktada olmasıyla dikkati çekmektedir (Fig. 13). Derin ve aynı zamanda sarp olan bir vadinin aniden yükseldiği bir noktasına inşa edilen kuleye bağlanan herhangi bir savunma duvarı bulunmamakta ve tekil durmaktadır. Konum itibarıyla kentin tamamından ziyade sadece Güney Limana hâkimdir ve buradaki tüm gelişmeler kolaylıkla fark edilmektedir. Hatta akropolisin sadece güney liman tarafı kulenin görüş alanına girmektedir. İlk aşamada, menziline sadece Güney Liman'ın olması ve tekil durması bir gözetleme veya haberleşme kulesi olabileceğini akla getirmektedir. Bununla beraber aşağı şehirden üst kesimlere yaya ulaşımını mümkün kılacak vadinin kontrolünü sağladığı ve kent ile territoryum savunmasının bir tamamlayıcısı olduğu da düşünülebilir. Öyle ki deniz üzerinden gelebilecek düşman unsurların (paramiliter güçler, askerler vb.) kentin üst kesimlerine veya Hellenistik Akropolis'e çıkmaları bu yapıyla engellenebilir ve böylece kent savunma sistemine kent içinde ciddi bir katkı sağladığı düşünülebilir.

Merkezi Kule'de bugüne kadar herhangi bir kazı çalışması gerçekleştirilmediğinden stratigrafiye dayalı, arkeolojik kesin tarihlemelere izin verecek kanıtlar bulunamamıştır⁵⁵. İncelemelerimiz sırasında kule ve çevresinde tarihlemeye yardımcı seramik, sikke ve mimari plastik gibi malzemelere ulaşamamıştır. Kulenin dönem değerlendirilmesi şu aşamada duvar yapım tekniği, plan tipi ve duvarlardaki harç kalıntılarında yapılabilmektedir. Merkezi Kule *pseudo-isodomos* duvar yapım tekniğinde inşa edilmiştir. *Pseudo-isodomos* tarzda *rektogonal* duvarlar, Hellenistik Dönem'den itibaren sıklıkla savunma alanlarında tercih edilir⁵⁶ ve yukarıda da ifade edildiği üzere Likya-Pamphylia Bölgeleri'nde yoğun bir şekilde karşımıza çıkar. Duvarda kullanılan harç ve harç tekniği ise yapının Bizans Dönemi'nde kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. Değerlendirmeler neticesinde, Merkezi Kule'nin Hellenistik Dönem'de başlamak üzere Bizans Dönemi içlerine kadar kullanıldığını söyleyebiliriz.

⁵² Arslan 2018, 35; Arslan – Tüner Önen 2014, 293 v.d.

⁵³ Kizgut 2017, 205-206, Fig. 12-14.

⁵⁴ Kizgut 2017, 211.

⁵⁵ Bununla beraber, yapının konumu, duvarların yapım tekniği, taktik ve stratejik konseptleri ile dönemlerin siyasal olayları harmanlanarak ancak değerlendirmeler yapılabilmektedir. Sonuçta stratigrafiye dayalı kazılar yapılmadığı sürece, yazıtlı örnekler hariç, bir savunma yapısını tarihlenmesi konusunda sağlam sonuçlara ulaşmak maksadıyla öncelikle tarihsel veriler; daha sonra ise mimari özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir.

⁵⁶ Scranton 1941, 98. Ayrıca duvar teknikleri için bk. Winter 1971, 69-91.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Arr. *Anab.* (=Arrianus, *Anabasis*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Flavii Arriani quae exstant omnia, Vol. 1. A. G. Roos – G. Wirth (ed.) (1967).
- Strab. *Geog.* (=Strabon, *Geographika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabo, *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones. London-New York 1961 (The Loeb Classical Library).
- Cic. *Leg. Agr.* (=Cicero, *De lege agraria*) Kullanılan Metin ve Çeviri: De Lege Agraria, M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 4, A. C. Clark (ed.) (1909).
- Diod. (=Diodorus) Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodori bibliotheca historica, vols. 3rd edn. F. Vogel – K. T. Fischer (post I. Bekker –L. Dindorf) (1964).
- Ph. Byz. *Poliercetika* (=Philo Byzantius, *Poliorketica*) Kullanılan Metin ve Çeviri: A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford, 1979.
- Plin. *Nat.* (=Plinius, *Naturalist Historiae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: C. Plini Secundi, *Naturalis Historiae*, Libri XXXVII. Vols. 1-5. Ed.: C. Mayhoff, 1892-1902.
- Plut. *Kim.* (=Plutarkhos, *Kimon*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarchi vitae parallelae, K. Ziegler (ed.) (1969).
- Zosimos (=Zosimos) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Historia nova*. Zosime. *Histoire nouvelle*, F. Paschoud (ed.) (1971).

Modern Kaynaklar

- Akarca 1998 A. Akarca, *Şehir ve Savunması*. Ankara 1998.
- Arslan – Tüner-Önen 2014 M. Arslan – N. T. Önen, “2013 Yılı Phaselis Antik Kenti ve Territoryumu Yüzey Araştırması”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı XXXII/2* (2014) 289-300.
- Arslan – Tüner-Önen 2016 M. Arslan – N. Tüner-Önen, “Paheselis”. Eds. H. Işık – E. Dündar, *Lukka’dan Lykia’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*. İstanbul (2016) 200-317.
- Arslan 2003 M. Arslan, “İ.Ö. 188 Yılından İ.Ö. 67 yılına Kadar Lykia, Pamphylia ve Kilikia Trakheia Sahillerindeki Korsanlık Faaliyetleri: Nedenleri ve Sonuçları”. *Adalya VI* (2003) 91-118.
- Arslan 2018 M. Arslan, “Phaselis ve Territoryumunun Yol ve Avunma Sistemleri: Tekirova-Çamyuva Arası”. *Phaselis IV* (2018) 15-46.
- Arslan et al. 2013 M. Arslan – K. Demirtaş – N. Tüner-Önen, “Phaselis ve Territoryumu Yüzey Araştırması 2012”. *Anmed 2013-11* (2013) 224-229.
- Aslan – Baybo 2015 E. Aslan – S. Baybo, “Phaselis Kent Limanları ve Sualtı Araştırmalarının - Ön Değerlendirmesi”. *Phaselis I* (2015) 5.
- Aslan 2016 E. Aslan, “Phaselis Merkezi (Kent) Limanı”. *Phaselis II* (2016) 31-47.
- Aslan et al. 2018 E. Aslan – Y. Kılıç – U. Orhan, “Phaselis Güney Limanı”, *Phaselis IV* (2018) 1-13.
- Bryce 1986 T. R. Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*. Copenhagen 1986.
- Çevik 2015 N. Çevik, *Lykia Kitabı*. İstanbul 2015.
- Çevik-Pédarros 2010 N. Çevik – I.P. Pédarros, “Fortifications et système défensif de Myra: Recherches 2009”. *Anatolia Antiqua XVIII* (2010) 243-275.
- Feld 2005 K. Feld, *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*. Berlin 2005.
- Foss 1994 C. Foss, “The Lycian Coast in the Byzantine Age”. *DOP 48* (1994) 1-52.
- Frei 1993, 87 P. Frei, “Solymer, Milyer, Termilen, Lykier, Ethnische und politische Einheiten auf der lykischen Halbinsel”. *Akten Lykien 2/1* (1993) 87-97.
- Jameson 1973 S. Jameson, “Lykia”. *RE Suppl.* 13 (1973) 265-308.
- Kizgut 2017 İ. Kizgut, “Antalya Tahtalı Dağ Çevresi Yerleşimlerine İlişkin Yeni Bulgular ve Öneriler”. *Cedrus V* (2017) 199-215.
- Konecny – Ruggendorfer 2014 A. Konecny – P. Ruggendorfer, “Alinda in Karia: The fortifications”. *Hesperia 83* (2014) 709-746.
- Konecny 1997 A. Konecny, *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral-und Ostlykien*. Wien 1997.

- Krischen 1922 F. Krischen, *Die Befestigungen von Herakleia am Latmos. Milet II.* Berlin 1922.
- Lenski 1999 N. Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the Sixth Century AD". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42 (1999) 413-465.
- Marsden 1969 E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Historical Development.* Oxford 1969.
- Marsden 1971 E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery. Technical Treatises.* Oxford 1971.
- McNicoll – Winikoff 1983 A. McNicoll – T. Winikoff, "A Hellenistic Fortress in Lycia-The Isian Tower?". *American Journal of Archaeology* Vol. 87 No. 3 (1983) 311-323.
- McNicoll 1997 A. McNicoll, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates.* Newyork 1997.
- Mitchell 2011 S. Mitchel, *Cremna in Pisidia: An Ancient City in Peace and in War.* London 1995.
- Nicole 2013 D. Nicolle, *Doğu Roma Orduları MS 306-886.* Çev. B. Bayrı. İstanbul 2013.
- Nossov – Delf 2009 K.S. Nossov – B. Delf, *Greek Fortifications of Asia Minor 500-130 BC.* New York 2009.
- Öner 2020 F. Öner, "Phaselis Büyük Hamam, Hellenistik Tapınak ve Diğer Hamamlarda Kullanılan Yapı Taşları ve Phaselis Yapı Taşı Ocağı". *Phaselis VI* (2020) 13-28.
- Peschlow 1994 A. Peschlow, "Die Befestugungen von Latmos". *Revue des Études Anciennes* 96 (1994) 155-172.
- Schäfer 1981 J. Schäfer, *Phaselis: Beiträge zur Topographie und Geschichte der Stadt und ihrer Häfen.* Tübingen 1981.
- Schläger – Schäfer 1971 H. Schläger, J. Schäfer, "Phaselis Zur Topographie Der Stadt und Des Hafengebietes". *AA* 86 (1971-1972) 542-561.
- Scranton 1941 R.L. Scranton, *Greek Walls.* Harvard 1941.
- Sezgin – Taşkıran 2011 T. Sezgin – M. Taşkıran, "Eumeneia Kent Planı ve Savunması". Ed. B. Söğüt, *Eumeneia, Şeyhlü ve Işıklı* (2011) 61-71.
- Taşkıran 2017 M. Taşkıran, *Sillyon Antik Kenti Savunma Sistemi ve Pamphylia Bölgesindeki Konumu.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli 2017.
- Tüner-Önen 2008 N. Tüner- Önen, *Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2008.
- Tüner-Önen 2012a N. Tüner Önen, "Ideas Concerning the Historical Identity and the Connections of the City of Phaselis an Eastern Mediterranean Port". *MJH* II/1 (2012) 205-222.
- Tüner-Önen 2012b N. Tüner-Önen, "Yazıtlar Işığında Phaselis". Eds. K. Dörtlük *et al.*, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009.* Antalya (2012) 479-488.
- Winter 1971 F.E. Winter, *Greek Fortifications.* Toronto, 1971.
- Zimmermann 1992a M. Zimmermann, "Die Lykischen Häfen und Handelswege im Östlichen Mittelmeer". *ZPE* 92 (1992) 201-217.
- Zimmermann 1992b M. Zimmermann, *Untersuchungen zur Historischen Landeskunde Zentrallykiens.* Bonn 1992.